

Estland

Möten vid en ändlig källa

Hon flackar med blicken, och det är inte alls vad jag har tänkt mig. Det är jag som borde vara den nervösa, en cafelattejournalist från Stockholm som lyckats komma i kontakt med Estlands statliga gruvbolagsjätte Eesti Põlevkivi. Deras verksamhet består av oljeskifferbrytning, i underjordiska gruvor och i enorma dagbrott i landets nordöstra hörn. De har tusentals anställda. Den årliga produktionen ligger på 15 miljoner ton skiffer och omsättningen är 1,8 miljarder estniska kroon (drygt 1 miljard SEK).

Företagets PR-avdelning har, på min förfrågan, arrangerat en rundtur för mig. Visningen beräknas ta flera timmar i anspråk och jag misstänker att jag inte har läst på tillräckligt och kommer att göra bort mig. Så fort jag ser henne närma sig, i entrén till företagets huvudkontor i Jõhvi, inser jag till exempel hur felklädd jag är med mina svarta jeans, t-shirt och gympadojor. Dessutom har jag med mig en långhårig räkel till son som plötsligt framstår som oförskämt yrvaken.

PR-avdelningens projektledare Erle Hallik gör ett oantastligt intryck. Inte en skrynkla misspyder den beige dräkten. Hennes hållning är rak, gången spänstig och det blonda vågiga håret ramar in ett ungt, vaket ansikte som tillfogats en smakfull och diskret makeup. Men blicken avslöjar henne, handslaget är lamt och det som därefter inträffar är att hon ber om ursäkt för sig själv. Hon beklagar att hon knappt kan besvara en enda fråga eftersom hon är dålig på engelska och undrar nervöst om vi inte omedelbart ska ge oss iväg till Narva dagbrott, som egentligen är punkt två på programmet. Det är så överallt här i Estland. Folk ryggar tillbaka och bryter nästan ihop när man tilltalar dem på engelska. Som om de vet med sig att de borde förstå, och skäms över att de aldrig läste sina läxor. För varje år ökar turismen, även så här långt utanför Tallinn, och befolkningens ångest över den förnedrande språksituationen är uppenbar.

Snabbt ordnar hon så att jag får träffa finansdirektör Jaano Uibo, som av en tillfällighet har tio minuter över. Han har inga problem med engelskan, bara med EU:s miljökrav. Oljeskifferbrytning är ingen snygg verksamhet. Man tillfogar jordytan omfattande skador genom storskalig avverkning, sprängning och brytning ner till 70 meters djup. 12 000 hektar mark har exploaterats under 80 år. Återplanteringen är konstant, men onaturlig. Flera växt- och djurarter som förut existerat i området kommer kanske aldrig etablera sig där igen. Grundvattennivån har sjunkit på grund av dammbyggen och omåttligt pumpande av vatten ur dagbrott och gruvor. Fenoler läcker ut i åar och vattendrag från de kemiska fabrikernas växande berg av aska från utvunnen oljeskiffer. Jättehögarna syns på flera kilometers avstånd i det annars låglänta landskapet. Man kan tycka att de borde lägga ner skiten, om det inte vore för energiproduktionen. 98 procent av Estlands elektricitet kommer från två kraftverk utanför Narva, vars bränsle är just oljeskiffer. Att stoppa brytningen av den organiska bergarten är som att släcka lampan över en hel nation. Jaano Uibo suckar. Produktionen begränsas alltmer av miljöskäl och bör avvecklas, men hur? Utvecklingen av förnyelsebara energikällor går i snigelfart och inte kan man importera färdig el när ledningar från resten av Europa i princip saknas. Om Jaano ska ge sig på en vild, men kanske realistisk gissning, tror han att brytningen kommer att pågå i 50 år till. Skiffer finns det i alla fall så det räcker och blir över.

Vi lämnar Jõhvi. Erle åker före i sin tjänstebil, och jag och den långhåriga bakefter i vår lilla hyrda. Jag har missbedömt hur lång tid allting tar. Vi har inte hunnit äta frukost och magarna knorrar. Och vart för hon oss nu? Dagbrotten ligger väl söderut? Kanske har hon missuppfattat mina önskemål kring besöket. Jag ville ju bara ha tillgång till dagbrotten för fotografering och intervjuer med några gruvarbetare. Vart bär det? Mot kraftverken? Eller vet hon inte var dagbrotten ligger för att hon blev anställd förra veckan? Vi ser att hon pratar frenetiskt i sin mobiltelefon. Antagligen får hon löpande instruktioner om färdvägen. Jag misströstar.

Allt känns fel. Jag hade hoppats på ett avspänt möte, att snacka över en kopp kaffe och utveckla avsikten med mitt reportage. Jag vill skriva om ett landskap där enastående natur befinner sig på kollisionskurs med storskalig industri, och om hur det är att leva här, hur människor tänker, bor och förhåller sig till framtiden. Men det verkar inte finnas något utrymme. Jag känner bara att jag är till besvär och att hon vill bli av med mig så fort som möjligt. Om vi nu kör åt rätt håll.

Hittills har det varit svårt att förstå hur exploaterad den här delen av Estland är. Allt synes vara fuktiga skogar, fiskrika gölar, mäktiga kalkstensklintar, vattenfall och spektakulära flyttblock. När vi för några dagar sen lämnade Tallinn på väg mot Lahemaa nationalpark, undrade min son varför det överhuvudtaget behövdes naturreservat i ett land som bara består av träd. Till och med Kunda, som domineras av en monstruös cementfabrik, förfasades vi mer över naturelementen än industrin, när ett fruktansvärt åskväder skrämde vettet ur oss.

Men nu kör Erle förbi Sillamäe, och vi efter. Vi ser den brutalistiska betongstaden från sidan, med sina flagnande hundrafamiljshus och vindpinade gräsplättar. Det syns inte på ytan men här pågår en ofantlig och bestående miljökatastrof.

Det började med att man på platsen hittade uran, ungefär samtidigt som man kom på att kärnvapen var något av det bästa man kunde utveckla för att markera världsherravälde. Stalin, vars styrkor hade ockuperat Estland, lät 1947 bygga denna stad och en jättelik anrikningsanläggning, med hjälp av tusentals politiska fångar. Orten var så hemlig att den först inte ritades in på kartan, men åren gick och brytningen blev vardag. När det lokala uranet sinade, fortsatte istället bearbetningen med importerad uranmalm och mineralen loparit. Detta pågick i decennier, ända fram till Estlands självständighet 1991.

Sillamäes avfallsförvaring är idag täckt av betong och ligger ungefär 1200 meter från bebyggt område. Den innehåller 6 miljoner ton radioaktivt och giftigt avfall. Fördämningen är gjord av sand vilket medför läckage ner i grundvattnet och Finska viken. Enorma resurser har i flera år satts in för att komma tillrätta med problemen, men det tar tid. Betydligt längre än det tog att ställa till det.

Efter diverse raksträckor i motljus kommer vi fram till en bom. Erle har minsann vetat vart hon ska. Det är bara jag som har varit dum. Man blir det när man kör bil. Fråga mig inte varför. En man i vaktornet vinkar glatt och låter oss passera. Där syns en jättelastbil komma dundrande från höger och längre bort reser sig mystiska konstruktioner mot fonden av bruna grushögar.

Erle kör fram till en rappad och ståtlig kontorsbyggnad och slår av motorn. Platsen är blåsig och folktom och hon kan inte snabbt nog slå numret till Narva dagbrottsdirektör, så att han kan komma och ta över. En timme menar hon att vi har på oss, och det fattar jag att någon gruvarbetarintervju lär det inte bli. - Hittar ni tillbaka själva sen? undrar hon innan hon överräcker två påsar med presenter och försvinner bort i ett moln av damm. Framför oss befinner sig istället Aivo Viirlaid. Han torkar sig i pannan och undrar om vi inte ska gå in. Solen står i zenit och vi har mycket att lära oss om oljeskifferbrytning innan vi är redo för en rundtur. I konferensrummet visas diabilder. Aivo kan allt på sina fem fingrar, och det är inte underligt; Han har jobbat i verksamheten i 43 år, först som nyutbildad elektriker i de underjordiska gruvorna, senare i olika chefsbefattningar. Dagbrottet utanför Narva har han förestått i tre år och kan antagligen rabbla statistik, volymenheter och mineralsammansättning i sömnen. Samtidigt gör han ett osäkert intryck, vilket jag väl också gör. Vi vet inte var vi har varandra, även om det han berättar imponerar.

Som det här med sprängningarna. Ett 25 meter tjockt kalkstensskikt måste avlägsnas för att nå oljeskiffern. Det gör man genom att borra djupa, djupa hål som vart och ett fylls med 400 kg sprängmedel. Ett par gånger i veckan detoneras sedan hundra sådana hål samtidigt i en enda explosion. Inga olyckor har inträffat menar Aivo, men det vete fråglarna om man ska tro på.

Därefter ägnar sig ett antal maskinförare åt att avlägsna sprängmassan, varvid själva brytningen av skiffern, som bara är tre meter tjock, tar vid. Det sammanhängande dagbrottet är 25 kilometer långt, men återplantering av främst tall utförs i samma takt som ny mark exploateras. I de äldre nu skogsklädda delarna strövar tydligen både björn och älg.

Aivo stuvar in oss i en liten skåpbil som inte är hans. Solen steker, reglaget till ventilationen vågar jag inte röra och vattnet blev kvar i hyrbilen. Han dundrar i rallyfart fram på de breda arbetsvägarna som är buckliga av tjälskott. Plötsligt möter vi en av dessa jättelika lastbilar, som fullastade är på väg till en av depåerna varifrån vi kom. 45 ton krossad oljeskiffer dansar på flaket och en handbollsstor bit tar ett skutt ut på vägbanan framför oss. Vid varje efterföljande möte blundar jag och ber till mamma. Jag frågar Aivo om det inte är farligt att köra så nära. Jo, svarar han utan att det har någon betydelse. Vägen finns där, bilen rullar och tiden är knapp. Han tvärnitar vid ett utsiktstorn dit han antagligen för alla journalister och besökare som har vägarna förbi. Lydigt äntrar min son och jag det femton meter höga och rangliga järnskelettet. Höjdrädsla tycks tillta med åren, men överblick har man alltid glädje av.

En bra bit därifrån meckar ett par maskinister med ett arbetsfordon som varken har fram- eller baksida. Vi befinner oss i en slags canyon med sprängmassa på ena sidan och en lodrätt vägg på den andra. Själva står vi på botten, betraktar det bruna underlaget, lyssnar på gnisslet från en nittio meter lång kran och brölet från en grävmaskin som väger 2000 ton. Jag tar mina foton, äntrar bilen och är strax tillbaka vid kontorsbyggnaden. Vi har hållit igång i två timmar och Aivo har väl annat att göra? Men då blir det kaffe.

Min son äter en halv chokladpralin men sparar pappret. Aivo tar en hel näve. Han undrar om jag har några fler frågor, men jag vet inte. Jag är slut och dricker en halv liter vatten utan att blinka. Besvikelsen över att inte få träffa någon gruvarbetare svider fortfarande. Samtidigt sitter han ju framför mig, veteranen bland dem alla. Han försöker hålla en officiell stil, men jag ser hur han kämpar. Egentligen är han en enkel man som jobbat sig upp. Efter 43 år i tjänsten kan man undra hur länge till han ska orka? - Det vet man aldrig, säger han. Pensionen är bara tio procent av lönen, så den är inte att tänka på. Men det blir väl bättre så småningom. Efter sovjettiden har det blivit det, men man får ha tålamod. När ockupationsmakten drog sig undan märktes det knappt i gruvan. Det var bara ägarförhållandena och administrationen som förändrades. Att bygga upp ett land i ekonomisk ruin görs inte i en handvändning, men efter en tid började lönerna öka. Självt var han med och sjöng under de legendariska sångarfestivalerna i anslutning till befrielsen 1991, fast han aldrig brukar sjunga annars. Men det som han framförallt tycker befriade Estland var Gorbatsjovs islossningspolitik. - Det spelar ingen roll hur mycket vi hade stått där och sjungit om det inte varit för perestrojkan. Jeltsin skrev på självständighetsförklaringen. Utan den namnteckningen hade vi aldrig haft en chans.

Sedan frigörelsen har han rest till jordens alla hörn. Han är 64 år och är far till två vuxna döttrar som absolut inte jobbar inom oljeskifferindustrin. Närmare än så tycks jag inte komma förrän jag i en sista parentes undrar om han känner till en omfattande gruvbrand som skulle ha ägt rum 1988. Då skrattar han överraskat till.

- Jo du, då fick man veta att man levde.

Aivo var en av de ansvariga för den aktuella gruvan. Ett hjul till ett underjordiskt transportband lossnade, och friktionen som uppstod - i kombination med förekomst av olja - orsakade en brand som det tog tre månader att släcka. Ingen förolyckades som tur var, men händelsen fick stora politiska konsekvenser. Den framväxande estniska miljörelsen smugglade ut dokument om den miljövidriga branden, till Greenpeace i Sverige. Därifrån spreds uppgifterna till resten av Europa och skapade stora rubriker och miljöpolitiska påtryckningar på Sovjet.

I Kreml slet man sitt hår. Relationen till omvärlden var på upptining. Ingenting fick äventyra de positiva men bräckliga internationella förbindelser som uppstått. Rasande började jakten på en syndabock. En omfattande utredning gjordes. Man vände och vred på varje möjlighet som kunde leda till en person att lägga skulden på. Per automatik fick gruvans högsta chef sparken. Aivo, som var nummer två, kallades till Moskva för att personligen infinna sig hos dåvarande gruv- och kolministern för utskällning. Trots att ingen kunde dömas som skyldig till branden fick Aivo böta en halv årslön. Så var det. Ja, det var så det gick till.

Jag och min son stänger våra halvöppna munnar. Klirret av koppar mot fat ekar i den plötsliga tystnaden och Aivos ansikte har slocknat och utstrålar återigen bara officiell neutralitet. Kom vi för nära? Det är ju inte meningen att vi ska lära känna varann. Journalisten och företagsrepresentanten har träffats. Översikt och information har delgivits, inklusive några utvecklingar av privat karaktär. Vad mer finns det att säga? Jag reser mig och säger att vi nog ska röra oss vidare, men då flyger Aivo nästan ur sin stol. - Jaha! Vart då? Till Jöhvi? Eller till kraftverken? Jag förstår först inte vad han menar. Denna plötsliga reaktion? Tror han att vi förväntar oss en fortsatt visning till andra delar av industrin? Men vi har ju redan dragit ut på tiden ett par timmar för länge. För tydlighetens skull säger jag att vi är färdiga, att vi ska hem. - Jaha? säger han, och det är som hela hans kropp sjunker ihop av besvikelse. Inte lättnad, som jag trodde. Och han räcker fram en hand och en påse med presenter och är redan på väg bort i korridoren utan att ens erbjuda sällskap till bilen. För ett ögonblick står jag som träffad av blixten. Jag överväldigas av illamående och aningen om att jag har begått ett fatalt misstag. Men vilket? Hade Aivo vikt hela dagen åt vårt besök, fastän Erle Hallik påstått något annat? Satt det några förväntansfulla gruvarbetare och väntade på oss i en barack någonstans? Stod det en dignande lunch och kallnade i rummet intill? Eller var han utmattad av värmen eller allmänt osäker på hur man tillmötesgår en journalist? - Men gå tillbaks och fråga då! föreslår min son som jag ansätter med min villrådighet. Och visst finns det ögonblick när man som journalist ska gå till botten med ett ärende, men andra när man måste backa och stå sitt kast. Det var jag som drog ur kontakten. Jag skulle aldrig bli tagen på allvar igen, om jag i det här läget kom flåsande med ytterligare frågor.

Ruelsen plågar mig när vi far norrut med AC:n på maxkyla, när vi kommer till vår lilla omålade campingstuga i Toila och kastar av oss packningen. Den fortsätter att mola under brakmiddagen på spahotellet och turen till Estlands högsta vattenfall en halvmil bort, men så småningom klingar den ut. Landskapet är i sin platta oansenlighet så storslaget att det får mig på andra tankar. Allting är fantastiskt, bara man är tillräckligt uppmärksam.

På kvällen ligger vi och pillar på våra presenter som består av plastinkapslade bitar av oljeskiffer, pennor och muggar med företagslogga, och två fiffiga braständare av aluminium. Vinden vänder och den ljusa sommarhimlen förmörkas av annalkande moln. Morgonen därpå vaknar vi av att det regnar kottar.